

İBN ÂBİDÎN'İN RU'YET-İ HİLÂL İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ (TENBÎHU'L-ĞÂFİL VE'L-VESNÂN 'ALÂ AĦKÂMÎ HİLÂLÎ RAMAĐÂN ADLI RİSALESİ BAĞLAMINDA)

Ibn Âbidîn's Opinions About the "Ru'yat Al-Hilal" (In the Context of His Tractate of
"Tanbîhu'l-Ğâfil va'l-Vasnân 'alâ AĦkâmi Hilâli Ramađân")

Said Ali Kudaynetov

Dr.

Ankara / Türkiye.

Dr.

Ankara / Turkey.

sakudaynetov@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6255-1404.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25 Şubat/February 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Mayıs/May 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran/June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2021

Cilt / Volume: 19 Sayfa/Pages: 343-370

Atıf / Citation: Kudaynetov, Said Ali. "İbn Âbidîn'in Ru'yet-i Hilâl ile İlgili Görüşleri (Tenbîhu'l-Ğâfil ve'l-Vesnân 'alâ AĦkâmi Hilâli Ramađân Adlı Risalesi Bağlamında) [Ibn Âbidîn's Opinions About the "Ru'yat Al-Hilal" (In The Context of His Tractate of "Tanbîhu'l-Ğâfil va'l-Vasnân 'alâ AĦkâmi Hilâli Ramađân")]. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 19 (Haziran/June 2021): 343-370.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.886666>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Said Ali Kudaynetov).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Makalede geç dönem Şam âlimlerinin önde gelenlerinden İbn Âbidîn'in ru'yet-i hilâl ile ilgili görüşlerini (*Tenbihu'l-ğâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmi hilâli ramadân* adlı risalesi bağlamında) ele aldık. Öncelikle kısa bir şekilde İbn Âbidîn'in hayatı hakkında bilgi verdik. Daha sonra İbn Âbidîn'in yaşadığı dönemde önemli olarak gördüğü konularda *Mecmû'atü resâil İbn Âbidîn* adlı bir eser yazdığına ve makale konumuza dair risalenin yazılma sebebine kısaca değindik. Ramazan ayının başlangıcı konusunda ortaya çıkan ihtilafı çözmek için kaleme alınan bu risalede İbn Âbidîn'in şu dört meseleyi esas aldığını gördük: ramazan hilalinin sübûtu, hilalin gündüz görülmesinin hukukî sonuçları, münecimlerin ve hesap âlimlerinin sözlerinin bağlayıcılığı ve hilalin doğuş yerlerinin farklılıklarının hükümleri. Bu risaleyi yazarken İbn Âbidîn, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine ait elliden fazla kaynak kullanmıştır. Bununla birlikte Hanefî olmasına istinaden İbn Âbidîn söz konusu dört meseleyi daha çok Hanefî mezhebine ait eserlere dayanarak ele almıştır. Risalenin sonunda İbn Âbidîn konuyla ilgili çok veciz bir şekilde değerlendirme yapmıştır. İbn Âbidîn bu değerlendirmesinde dört mezhebin de ittifak ettikleri konuları ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Şahitlik, Hilâl, Ru'yet, Ramazan, İbn Âbidîn.

Abstract

In the article, it was discussed the views of Ibn Âbidîn, the prominent late Damascus scholar, about the ru'yat al-hilâl (in the context of his tractate "*Tanbihu'l-ğâfil va'l-vesnân 'alâ ahkâmi hilâli ramadân*"). First of all, the brief information about the life of Ibn Âbidîn was given. Subsequently, it is mentioned that Ibn Âbidîn wrote a work called "*Madjmû'atu rasâil Ibn Âbidîn*" on the subjects he saw as important during his lifetime and briefly mentioned the reason why the tractate on our topic was written. In tractate it was observed that Ibn Âbidîn written to resolve the dispute about the beginning of the month of Ramadân based on the following four issues: the subsidence of the Ramadân crescent, the legal consequences of the daytime observation of the crescent, the bindingness of the astrologers' and the reckoners' declarations, and the provisions of the birth places' differences of the crescent. While writing this tractate, Ibn Âbidîn used more than fifty written sources belonging to the Hanafî, Shâfiî, Mâlikî and Hanbalî madhhabs. However, due to his belonging to Hanafî madhhab, Ibn Âbidîn dealt with these four issues mostly based on the Hanafî school's works. At the end of his tractate, Ibn Âbidîn made a very concise assessment of this subject. In his tractate, Ibn Âbidîn dealt with the allied issues of all four madhhabs.

Keywords: Islamic Law, Testimony, Hilâl, The Ru'yat, Ramadân, Ibn Âbidîn.

Giriş

Ramazan orucu, İslam dininde namaz, zekât ve hac gibi önemli farzlardan biridir ve Müslümanların hayatında en önemli yerlerden birini teşkil etmektedir. Oruç hakkında gelen emirler ve yasaklar, orucun şartları ve hükümleri de bu açıdan mühim bir yeri haizdir. Ramazan ayının başlangıcı olan hilalin görülmesi orucun vucûb sebebi olduğun-

dan üzerinde ayrıca durulmuştur. Ramazan ayının başlangıç ve bitişinin tespiti konusu fıkıh bakımından öteden beri üzerinde ihtilaf edilen bir mesele olduğundan konu önem arz etmektedir.

Mezkûr konuda fıkıh kitaplarında birçok bilgi yer almaktadır. Ayrıca konuyla ilgili müstakil çalışmalar da kaleme alınmıştır. Bunlardan biri geç dönem Şam âlimlerinin önde gelenlerinden¹ İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Tenbîhu'l-ğâfil ve'l-vesnân 'alâ aḥkâmi hilâli ramadân* adlı risalesidir. Bu risale ramazan ayının başlangıcına dair ortaya çıkan ihtilafları çözmek için kaleme alınmış olup ramazan hilalinin sübûtu, hilalin gündüz görülmesinin, müneccimlerin ve hesap âlimlerinin sözlerinin ve hilalin doğuş yerlerinin farklılıklarının hükümleri gibi birkaç konuyu içermektedir.

1. İbn Âbidîn'in Hayatı

İbn Âbidîn'in risalesine geçmeden önce hayatı hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. İbn Âbidîn geç dönem Şam âlimlerinin önde gelenlerindedir. İbn Âbidîn'in tam adı, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz b. Abdurrahîm b. Necmiddîn'dir. Hz. Peygamber'in torunlarından Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği rivâyet edilmektedir.² 1198/1784 senesinde Şam'da doğmuştur. Küçük yaşlarında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş, aynı zamanda babasının yanında ticaret esaslarını da kavramaya çalışmıştır. Dönemin Şam'daki meşhur

¹ Wael B. Hallaq İbn Âbidîn'i "son büyük Hanefî hukukçusu" olarak tanımlamaktadır. Geniş bilgi için bk. Wael B. Hallaq, "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn", (Çev. Ömer Faruk Ocakoğlu), *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (2005), 171. İbn Âbidîn ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları ise şu şekildedir: Muḥammed 'Abdullaḥ Şâlih el-Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eṣeruhû fi'l-fıkhî'l-islâmî* (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2001/1422); Norman Calder, "İbn Âbidîn'in "Ukudü resmî'l-müftî" Adlı Risalesi", çev. Şenol Saylan, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (2004); Gökhan Atmaca, "Tahbirü't-tahrîr fî ibtâli'l-kaddâ'i bi'l-feshi bi'l-ğabî'l-fâhişî bilâ tağrîr" İsimli Risâlesinin Tahlihi", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (2009); Muhammed Furkan Taha Demirbaş, *İbn Âbidîn'in Hadis ve Sümmet Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016); Nazan Kapıcı, "Neşrû'l-Arf" Adlı Risalesi Bağlamında İbn Âbidîn'in Örf Anlayışı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017); Mustafa Ateş, *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkahçılığı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019).

² Muḥammed el-Ḥâfîz Muḥî - Niẓâr Abâza, *Ulemâu Dimeşk ve a'yânuhâ fi'l-ḳarnî's-şâlis 'aşere el-hicrî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikrî'l-Mu'âşır, 1991/1412) (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1991/1412), 1/406.

kıraat âlimlerinden Şeyhu'l-Kurrâ Saîd el-Hamevî'den ders almıştır.³ Daha sonra Seyyid Muhammed Şâkir Sâlimî el-Ömerî'nin derslerine devam etmiştir. Fen ve sosyal ilimlerin yanı sıra, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini de öğrenen İbn Âbidîn, kendisi de bir Hanefî olan hocasının tavsiyesi üzerine, Hanefî mezhebine geçmiştir. Hocası ona Hanefî usûl ve furû ilimlerini de okutmuştur.⁴ Ayrıca İbn Âbidîn, hocası vasıtasıyla Nakşibendiyye tarikatına intisap etmiştir.⁵

İbn Âbidîn, Nesevî'nin *el-Menâr* adlı eserine Haskefî'nin (ö. 1088/1677) yaptığı şerhe, birisi kaybolan ve diğeri de *Nesemâtu'l-eshâr 'alâ ifâdati'l-envâr* adıyla bugün mevcut olan iki hâşiye kaleme almıştır. Kaybolan hâşiye dönemin Mısır müftüsü olan Şeyh et-Tamîmî elinde yitirilmiş olup hâşiyenin ismi de belli değildir. Daha on yedi yaşındayken *Ref'u'l-iştibâh 'an 'ibâratî'l-eşbâh* adlı bir risale ve *en-Nubze'ye Fethu rabbi'l-erbâb 'alâ lubbi'l-elbâb*⁶ adıyla bir hâşiye kaleme almıştır. Ayrıca *el-Kâfi fi'l-arûd ve'l-kavâfi*⁷ bir şerh ve hocasının isnadlarına dair *el-Ukûdu'l-âli fi'l-esânîdi'l-avâli* adıyla bir fihrist hazırlamıştır. Tabi bundan başka eserler de kaleme almıştır. Bütün bunlar hocasının hayatta olduğu dönemde gerçekleşmiştir.⁸

İbn Âbidîn günümüzde Hanefî fikhının en önemli kaynaklarından sayılan *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-muhtâr*⁹ hâşiyesini kaleme almış-

³ 'Alauddîn Muḥammed İbn Muḥammed ed-Dimeşki İbn Âbidinzâde, *Ḳurretu 'uyûni'l-ahyâr li-tekmileti Reddi'l-muhtâr*, 6; Ömer Rıdâ Keḥhâle, *el-Mustedrek 'alâ Mu'cemi'l-muallifîn* (Bejrüt: Muessesetu'r-Risâle, 1988/1408), 604; Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/407.

⁴ İbn Âbidinzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 7; Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/406. Hocaları hakkında ek bilgi için bk. İbn Âbidinzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 11, 12; Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/408, 418; Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 19/292.

⁵ İbn Âbidinzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 9; Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/407.

⁶ Keḥhâle, *el-Mustedrek*, 605; onun bir nüshası İbn Âbidîn'in aile kütüphanesinde bulunmaktadır. Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/414.

⁷ Muḥtî ve Abâza'ya göre bu kitap kaybolmuştur. Muḥtî - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/414.

⁸ İbn Âbidinzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 7-8.

⁹ İbn Âbidîn'in *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-Muhtâr şerḥu Tenviri'l-ebşâr* adlı eseri Timurtâşi'ye (ö. 1004/1595) ait *Tenviri'l-ebşâr* adlı esere Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Durru'l-muhtâr* adıyla yaptığı şerhin hâşiyesidir. Bu kitabı İbn Âbidîn ilk olarak Sa'îd el-Halebî'ye okumuştur. Muḥammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Durri'l-Muhtâr şerḥu Tenviri'l-ebşâr* (Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 2003/1423), 1/71; *Fihrisu hâşiyeti İbn Âbidîn fi'l-fikhi'l-Hanefî* (b.y.: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye bi-Devleti'l-Kuveyt, 1400/1980), 5.

tır.¹⁰ Bunun yanı sıra *el-'Ukûdu'd-durriyye fi tenkîhi'l-fetâva'l-hâmidîyye* adlı eserini de yazmıştır.¹¹

İbn Âbidîn, Müftü Hasen el-Murâdî zamanında fetva eminliği görevinde bulunmuş, 1235/1820 yılında hac görevini yerine getirmiştir.¹²

İbn Âbidîn, 21 Rabî'u's-sânî çarşamba günü 1252/1836 senesinde elli dört yaşında Şam'da vefat etmiştir. Cenaze namazı kılındıktan sonra, Şam'da “el-Bâbu's-sağîr” denilen yerdeki kabristana götürülmüş¹³ ve vefatından yirmi gün önce, hocalarının kabirlerinin yanında kendisi için kazdırdığı kabre defnedilmiştir.¹⁴

2. İbn Âbidîn ve Mecmû'atü Resâil İbn Âbidîn Adlı Eseri

İbn Âbidîn'in bazı risaleleri ayrı ayrı basılmış olmakla birlikte kendisinin *Mecmû'atü resâil İbn Âbidîn* adlı eseri vardır. Bu mecmua iki cilt olarak basılmıştır.¹⁵ Ferfûr'un belirttiğine göre *Mecmû'atü resâil*'in bilinen dört baskısı vardır. Birinci baskısı 1287/1870'te İstanbul'da *el-'Ukûdu'l-âliye* ile birlikte, ikinci baskısı tek başına 1301/1883'te Dımaşk'ta yapılmıştır. Üçüncü baskısı yine *el-'Ukûdu'l-âliye* ile birlikte 1302/1884'te, dördüncü baskısı ise 1325/1907'de İstanbul'da gerçekleşmiştir. *Mecmû'atü resâil*'in son baskısı günümüzde kullanılan baskı olarak bilinmektedir.¹⁶ M. Ateş'in naklettiğine göre risalenin ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Celal Ökten, nr. 165; İzmir, nr. 883)

¹⁰ Bu şerhi hocası Sa'îd el-Halebî hayatta iken yapmıştır. Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/409.

¹¹ Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muḥammed b. Bekr İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik şerḥu Kenzî'd-dekâik*, (Muḥammed Emin Âbidîn b. Ömer Âbidîn b. 'Abdil'azîz İbn Âbidîn'in *Minḥatu'l-hâlik 'ale'l-Baḥri'r-râik* adlı hâşiyesi ile birlikte) (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997/1428), 1/7; İbn Âbidînzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 8; Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/410. Diğer eserleri hakkında bilgi için bk. Keḥḥâle, *el-Mustedrek*, 605; Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/411, 414. Ayrıca İbn Âbidîn'in basılmamış ve kaybolmuş eserleri için bk. Keḥḥâle, *el-Mustedrek*, 605; Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/414.

¹² Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/410.

¹³ İbn Nüceym, *el-Baḥr*, 1/7; Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/415; Özel, “İbn Âbidîn”, 19/292.

¹⁴ İbn Âbidînzâde, *Ḳurretu 'uyûn*, 13.

¹⁵ Muḥammed Emin İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâil İbn Âbidîn* (İstanbul: Şeriketu Şahâfiyye 'Uşmâniyye Maṭba'ası, 1325), 1/2-370; 2/4-353; Keḥḥâle, *el-Mustedrek*, 605.

¹⁶ Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eseruh*, 1/414-415; Muṭî' - Abâza, *Ulemâu Dimeşk*, 1/413-414; Özel, “İbn Âbidîn”, 19/292.

1301/1883 tarihinde Matbaatü'l-Maârif tarafından Dımaşk'ta basılmış matbu nüshaları bulunmaktadır.¹⁷

Ö. F. Ocakoğlu'nun belirttiğine göre İbn Âbidîn bu risaleleri yaşadığı dönemde önemli olarak gördüğü konularla ilgili yazmıştır. Bu risaleler içerisinde fûrû-ı fıkıh, usûl, kelâm, dil ve tasavvuf konularına dair toplam otuz iki risale yer almıştır.¹⁸ Bu risaleler arasında en çok fûrû-ı fıkıh risaleleri vardır. Günümüzde İbn Âbidîn'in *Şerhu'l-Manzûme el-müsemma bi-'ukûdi resmi'l-müftî, Tahbîru't-tahrîr fî ibtâli'l-kadâ'i bi'l-feshi bi'l-ğabni'l-fâhişi bilâ tağrîr, Neşrü'l-'arf fî binâi ba'dı'l-ahkâm 'ale'l-'urf* gibi bazı risaleleri ile ilgili çalışmalar yapılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tenbîhu'l-ğâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmi hilâli ramadân* adlı risalesi ile ilgili herhangi bir çalışma yoktur. Adı geçen risalenin konusunun önemini ve bu risale hakkında daha önce bir çalışmanın yapılmadığını dikkate alarak bu risale ile ilgili bir çalışma yapmayı uygun bulduk.

3. İbn Âbidîn ve *Tenbîhu'l-ğâfil ve'l-Vesnân 'Alâ Ahkâmi Hilâli Ramadân*¹⁹ Risalesi

İbn Âbidîn'in *Tenbîhu'l-ğâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmi hilâli ramadân* adlı çalışması *Mecmû'atü resâil*'in dokuzuncu risalesidir. Bu risaleyi yazarken İbn Âbidîn, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine ait elliden fazla kaynağa başvurmuştur.²⁰ Bunların arasında Hanefîlerde meşhur olan *Kenz* adlı eserin *Tebyînu'l-hakâik*, *el-Bahru'r-râik* ve *en-Nehru'l-fâik* adlı şerhleri, *el-Hidâye* ve şerhleri, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, *Bedâi'uş-şenâi*, *Fetâvâ Kâdîhân* ve diğer eserler yer almıştır. Şâfiîlere ait ise *el-Minhâc* ve şerhleri, *Fetâva'r-Remli el-kubrâ*, *Hâşiyetu 'alâ şerhi'r-ravd*, *Yenâbi'u'l-ahkâm* ve başka eserlere müracaat etmiştir. Hanbelîlere

¹⁷ Mustafa Ateş, *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı (Reddü'l-muhtâr örneği)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019), 62.

¹⁸ Ömer Faruk Ocakoğlu, *Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişinde Örfün Konumu: İbn Âbidîn'in "Örf Risalesi" Örneği*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10.

¹⁹ Türkçeye "Ramazan Ayının Hükkümleri Hakkında Ğafil ve Uyuklayan Tenbih Etme (Uyandırma)" olarak tercüme edilebilir.

²⁰ Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eseruh*, 1/455-457.

ait ise şu eserler yer almıştır: *el-İnşâf*, *Metnu'l-Muntehâ* ve şerhi, *Şerhu'l-Ğâye*. Mâlikîlere ait ise *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-'aziyye*, *Mulhtaşaru'ş-Şeyh Halil* ve şerhi başta olmak üzere çok sayıda esere müracaat etmiştir.²¹ Kanaatimizce bu çalışma mukayeseli bir fıkıh çalışması olarak çok güzel ve istifadesi bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İbn Âbidîn bu risaleyi 1240/1825 yılında gerçekleşen bir olaydan sonra yazmaya karar vermiştir. Olaya göre, bir grup insan şabân ayının yirmi dokuzundan sonra gelen pazartesi günü gecesinde yüksek bir yerden ramazan hilalini gördüklerine dair şahitlik etmişlerdir. Hâlbuki o gece gökyüzü bulutlu ve kapalıdır. Bu olaydan önce ise ramazanın başlangıcında verilmesi planlanan bir malını alamaması sebebiyle bir adam başka bir adama karşı dava açmıştır. Müdde aleyh ise vaktin geldiğini yani ramazanın başladığını inkâr etmiştir. Bunun üzerine Şam müftüsünden bu olay hakkında fetva talep edilmiştir. Müftü de ramazan hilalini gördüklerine dair şahitliği doğru bulmuş ve müddeinin haklı olduğuna, ertesi gün o bölgede orucun başlatıldığına hükmetmiştir. Ama birkaç gün sonra Şâfiî mezhebine bağlı bazı kişiler bu konuda itirazlarını beyan etmişlerdir. Hâlbuki İslam diyarının başka bölgelerinde de oruç aynı gün başlamıştır.²² Ama Şâfiî mezhebinin mensupları bir türlü itirazlarından vazgeçmemişler hatta bu vaziyet cahil insanlar arasında da yaygın bir şekilde konu olmuştur. Öyle ki, fukahâ cahil insanların gözünde maskara olmaya başlamıştır. Neticede hocalarından biri İbn Âbidîn'den bu durumu düzeltmesi için talepte bulunmuş ve İbn Âbidîn söz konusu risaleyi kaleme almaya karar vermiştir.²³ Bu risalenin 1240 yılında yazıldığına işaret eden Ferfûr, bu talebin Saîd el-Halebî'den geldiğini söylemiştir.²⁴

İbn Âbidîn konuya, sahih nakilleri ele alarak başlamıştır. Eserde şu dört meselenin çözümünü esas almıştır: ramazan hilalinin sübûtu; gündüz hilali görme hükmü; münecimlerin ve hesap âlimlerinin sözleri-

²¹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/231.

²² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/232-233. Buna benzer bir durum 955 yılında da olmuştur. İbn Nüceym, *el-Bağır*, 2/468. Ayrıca bk. Ateş, *İbn Âbidîn'in fıkıhçılığı*, 62.

²³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/233; İbn Âbidîn, *Reddu'l-mulhâtâr*, 3/362; Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eşeruh*, 1/457.

²⁴ Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eşeruh*, 1/457.

nin hükmü; hilalin doğuş yerlerinin farklılıklarının hükmü. İbn Âbidîn, bu meseleleri Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin görüşleri ışığında ele almaya çalışmıştır.²⁵ İbn Âbidîn'in bu dört meseleyi kendisinin tabi olduğu Hanefî mezhebi dairesinde ele alabileceken dört mezhebe göre çözmeye çalışması bu konuların önemine işaret etmektedir.

3.1. Ramazan Hilâlinin Sübûtu

Ramazan hilalinin sübûtu konusu ramazan orucunun başlatılmasıyla alakalıdır. Bu konu çerçevesinde gökyüzünün bulutlu veya bulutsuz olduğu zaman hilalin görülmesi, şahitlerin sayısı, şehir içinde veya şehir dışında hilalin görülmesi gibi konular tartışılmıştır. Biz öncelikle hilalin kapalı gökyüzünde görülmesi konusunu ele alacağız.

Konuya ilk önce Hanefîlerin görüşünden başlayan İbn Âbidîn, ramazan ayının başlangıcının hilalin görülmesi veya şabân ayının otuz güne tamamlanmasıyla gerçekleştiğini nakletmiştir.²⁶ Mergînânî (ö. 593/1197) ve Aynî'nin (ö. 855/1451) belirttiklerine göre ise ramazan ayının başlangıcının tespiti için şabân ayının yirmi dokuzuncu gününde hilalin görülüp görülmediğinin araştırılması gerekmektedir. Hilalin görülmesiyle birlikte ramazan ayının başladığına hüküm verilir.²⁷ İbn Âbidîn, o gün gökyüzü kapalıysa *zâhiru'r-rivâye'*²⁸ göre adil bir kişinin şahitliğiyle ramazan ayının başladığına hükmedilebileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte mestûr²⁹ kişinin şahitliğiyle de aynı hüküm geçerlidir. Bu şahitlerin şehir içinden veya dışından olmaları da fark et-

²⁵ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/233-234.

²⁶ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/233-234. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Baḥr*, 2/457.

²⁷ Burhânuddîn Ebî'l-Ḥasen 'Alî b. Ebî Bekr el-Ferğânî el-Mergînânî, *el-Hidâye şerḥu Bidâyeti'l-mubtedî*, tşk. Muḥammed 'Adnân Dervîş (Beyrût: Dâru'l-Erḳam b. Ebî'l-Erḳam, ts.), 1/144; Maḥmûd b. Aḥmed b. Mûsâ Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye şerḥu'l-Hidâye*, tşk. Eymân Şâlih Şa'bân (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420), 4/16.

²⁸ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Ḥasen eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Aşl, el-ma'rûf bi'l-Mebsût*, tşk. ve tşk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1990/1410), 2/263-264.

²⁹ Kendisinden iki veya daha fazla güvenilir râvi rivâyette bulunduğu için kimliği bilinen ve dış yönüyle âdil görünen, ancak iç yönüyle adâleti meçhul kalanlara "mestûrî'l-hâl, meçhûlü'l-adâle batınen" denir. Emin Aşıkutlu, "Mestûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/337.

mez.³⁰ Mergînânî ve Aynî'ye göre de ramazan ayının başladığına dair bir kişinin şahitliği kabul edilebilir. Kişinin kadın veya erkek olması, hür veya köle olması arasında fark yoktur. Adalet sıfatını taşıması yeterli görülmüştür. Bir kişinin haberiyle amel edilmesi ise bir râvîden hadisin rivâyetiyle ve dinî konularda âdil bir kişinin sözüyle amel edilmesine benzetilmiştir.³¹

Netice itibarıyla İbn Âbidîn'in kapalı gökyüzü olduğu zamanda Hanefîlerin ittifak ettikleri görüş ile amel ettiğini görmekteyiz. Gökyüzünün açık olduğu zamanda şahitlerin sayısı konusunda farklı hükümler yer almaktadır. Şöyle ki, gökyüzünün açık olduğu günde ramazan ayının başladığına veya bittiğine hüküm verebilmek için çok sayıda kişinin şahitliğine ihtiyaç vardır. Nitekim böyle bir durumda birçok kişinin haberiyle olan şahitlik şeriat tarafından muteber addedilebilir.³² “Çok sayıda” kişinin ne kadar olması gerektiğine dair ise mezhep içinde ihtilaf vardır; kimisi iki adil erkek veya bir erkek iki kadın, kimisi elli kişi, kimisi beş yüz kişi olması gerektiğini belirtmiş, kimisi ise sayının imamın görüşüne bırakıldığını söylemiştir.³³

Bu görüşlerin yanı sıra İbn Âbidîn, Hasen b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'nin rivâyetini esas alarak gökyüzünün bulutsuz olduğu durumda da iki erkeğin veya bir erkeğin ve iki kadının şahitliklerinin kabul edilebileceği görüşünü nakletmiştir.³⁴ Görünen o ki, İbn Âbidîn bu görüşle amel etmeyi uygun görmüştür. Nitekim bu bilginin akabinde İbn Nüceym'den³⁵ naklederek hiç kimse tarafından tercih edilmemesine rağmen Hasen b. Ziyâd'ın görüşüyle amel etmenin daha doğru olacağını belirtmiştir. Çünkü insanlar tembelliklerinden ötürü ru'yet-i hilâl konusunda gerekli çabayı sarf etmemişlerdir.³⁶ Ayrıca İbn Âbidîn'e göre hilalin sübûtu için şahitlik yapacak kişilerin “çok sayıda” olma şartı bir kalabalığı temsil etmemektedir. Ona göre iki kişinin şahitlik yapması da

³⁰ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/234.

³¹ Aynî, *el-Binâye*, 4/25.

³² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/234.

³³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/234.

³⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/234.

³⁵ İbn Nüceym, *el-Bahr*, 2/289.

³⁶ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/234.

yeterli sayılmaktadır. İbn Âbidîn bu sonuca *zâhiru'r-rivâye*'de yer alan nakillerin delalet ettiğini aktarmaktadır.³⁷ Ayrıca İbn Âbidîn'in belirttiğine göre, İbn Nüceym'in kardeşi Şeyh Ömer, öğrencisi Timurtâşî, İbn Hamza, Şeyh Alâuddîn ve Şeyh İsmâîl en-Nâblusî bu görüşü doğrularak kabul etmişlerdir.³⁸

Yukarıda belirttiğimiz üzere şahitlerin şehir içinden veya dışından olması sayı bakımından önem taşımaktadır. Böylece şahitlerin “çok sayıda” olmaları şartı şehir içinden gelen için geçerlidir. Şehir dışından gelen bir şahit ise tek başına da şahitlik yapabilir. Onun şahitliğinin kabul edilmesi için adil ve sika olması gerekmektedir. Şehir içinde yüksek yerde oturan adil birisinin şahitliği de makbuldür. İbn Âbidîn bu yorumun Tahâvî'ye ait olduğunu söylemiştir.³⁹ Bu görüşe katılmayanlar da olmuştur. Meselâ Kudûrî (ö. 428/1037) böyle bir şahitliğin *zâhiru'r-rivâye*'ye muhalif olduğunu ve kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁰ Neticede İbn Âbidîn *zâhiru'r-rivâye*'ye muhalif olsa bile Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/952), Serahsî (ö. 483/1090), Mergînânî ve Sıgnâkî (ö. 714/1314) gibi ehl-i tercih Hanefî fıkıhçıların görüşüne dayanarak yaşadığı günün şartlarına istinaden şehir dışından gelen bir kişinin veya yüksek yerde oturan birisinin tek başına olsa bile şahitliklerinin kabul edilebileceğini söylemiştir.⁴¹ Ayrıca İbn Âbidîn'e göre *el-Mebsût zâhiru'r-rivâye* kitaplarından oluştuğu için ve o eserde “bize göre kabul edilir” ifadesi geçtiğinden dolayı mezhep içinde ihtilaf gözükmemektedir. Böyle olunca aslında *zâhiru'r-rivâye* ile Tahâvî'nin sözleri arasında bir çelişki yoktur.⁴² Yaşadığı dönemin ihtiyaçlarına göre hareket eden İbn Âbidîn'in, Hanefî fıkıhçılarının bu görüşüyle amel et-

³⁷ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/235. Gazâlî'ye göre de cem'in asgarisi ikidir. Bk. Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazâlî, *Kitâbu'l-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, ('Abdul'âlî Muḥammed b. Nizâmiddîn el-Enşârî'nin *Kitâbu Fevâtili'r-ruḥumât* adlı eseri ile birlikte), (Mısır: el-Maḥba'atu'l-Âmiriyye, 1322), 1/269.

³⁸ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/236.

³⁹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/235.

⁴⁰ Ebu'l-Ḥasen Aḥmed b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ca'fer el-Baġdâdî el-Ḳudûrî, *Muḥtaşaru'l-Ḳudûrî fi'l-fikhi'l-Ḥanefî*, thk. Kâmil Muḥammed 'Uveyḍa (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 64; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/235.

⁴¹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/235. Ayrıca bk. Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/64.

⁴² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/235.

mesi, onu Hanefî mezhebinin bir mukallidi olarak nitelendirebileceğimizi gösterir. Ancak bu konuda İbn Âbidîn'in *zâhiru'r-rivâye*'ye muhalif olarak amel ettiğini de görmekteyiz. Bununla birlikte İbn Âbidîn'in *zâhiru'r-rivâye* ile Tahâvî'nin yorumu arasında bir uzlaşma olduğunu gösterme çabası da gözden kaçmamaktadır. İbn Âbidîn'i salt bir mukallid olarak görmenin yanlış olduğuna dair değerlendirme yapan M. Ateş'in belirttiğine göre İbn Âbidîn, "Birçok delil merkezli tercih ve tahrîc yapmış bir fakihdir. Bazı çalışmalarda ise İbn Âbidîn'in eserleri dikkate alındığında, onun salt mukallid olarak kabul edilmesinin haksızlık olacağı ifade edilmektedir."⁴³

İbn Âbidîn'e göre bir adamın şahitliği ile ramazan ayına başlanıp otuz gün tamamlandıktan sonra havanın açık olmasına rağmen hilal görünmezse, ramazanın bittiğine hükmedilmez. Adamın yanlış şahitlik ettiği ortaya çıkar ve adam azarlanır. Bu konuda ittifak vardır. Bununla birlikte ramazan ayının başladığına dair iki adil şahidin şahitlikleri bulunması durumunda otuzu tamamladıktan sonra bayramın başlaması yönündeki görüş tercihe şayandır.⁴⁴

İbn Âbidîn'in belirttiğine göre İmâm Muhammed'e (ö. 189/805) bir kişinin şahitliğiyle bayram ilan edilir mi diye sorulduğunda, o, bir kişinin şahitliğiyle değil, o kişinin şahitliğine binaen bir kâdî'nin hükmü ile bayramın sabit olabileceğini söylemiştir. Yani, bir kişinin şahitliğiyle ramazan başlatılabiliyorsa, ona binaen, otuz gün tamamlanınca bir kişinin şahitliğiyle ramazan ayının bitmesine de hükmedilebilir.⁴⁵ Kurban Bayramı'nın ilanı için de İbn Âbidîn'in belirttiğine göre Ramazan Bayramı için gereken şartlara uyulması gereklidir.⁴⁶

Ancak *Muhtaşaru't-Tahâvî*'ye yazılan *Şerhu'l-İsbicâbi*'de belirtildiğine göre Ramazan ve Kurban bayramları ilanı için iki erkek şahit veya bir erkek iki kadın, adil, hür, had cezası görmemiş şahıslar gerekmektedir. İbn Âbidîn bunu başka şahitlik gerektiren şer'î hükümlere kıyaslayarak

⁴³ Ateş, *İbn Âbidîn'in Fıkıhcılığı*, 45.

⁴⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/236.

⁴⁵ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/236.

⁴⁶ Mergînâni, *el-Hidâye*, 1/147; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/237.

söylemiştir.⁴⁷ Cessâs'ın *Muhtaşaru Tahâvî*'ye yaptığı şerhte orucun bir kişinin şahitliğiyle başlatılması hükmünün ihtiyâta binaen verildiği belirtilmektedir. Aynı şekilde orucun bitmesine dair hüküm iki kişinin şahitlik yapmasıyla da ihtiyâta binaen verilmiştir. Nitekim bu konuda Hz. Ali'nin şöyle dediği rivâyet edilmektedir: “Şabân ayından bir gün (fazladan) oruç tutmak ramazan ayından bir gün (eksik) tutmaktan benim için daha sevimlidir”. Ayrıca şevvâl ayı hakkında Hz. Ali'den, Hz. Ömer'den ve Abdullah İbn Mes'ûd'dan benzer ifadeler nakledilmiştir.⁴⁸

Netice olarak İbn Âbidîn, bir adil veya mestûr⁴⁹ kişinin şahitliğiyle, gökyüzünde illet bulunmasıyla birlikte, ramazan ayının başlangıcına hükmedilebileceği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Aksi takdirde ya kalabalık bir cemaat veya “Bahır”de kabul edildiği gibi iki kişinin şahitliğiyle veya dışarıdan gelen adil bir kişinin şahitliğiyle ya da yüksek yerde yaşayan birinin şahitliğiyle ramazan ayı başlamış sayılır. Bunların hiçbirisi bulunmadığı takdirde ise şabân ayının otuza tamamlanmasıyla ramazan ayı başlamış sayılır.⁵⁰

Mâlikîlerin bu konudaki görüşleri ise farklıdır. İbn Âbidîn'in naklettiğine göre, Mâlikîler ramazan ayının başlaması için iki adil şahidin veya haberi yayılmış ru'yet şartını aramaktadırlar. Ayrıca iki adil şahidin başka iki adil şahitten meşhur olan haberin nakli ile veya şabân ayının otuz güne tamamlanmasıyla gerçekleşmektedir.⁵¹

İbn Âbidîn'in naklettiğine göre, Şâfiîler de şabân ayının otuza tamamlanması veya bir adil kişinin şahitliği ile (köle ve kadın hariç) ramazan ayının başladığına hükmetmektedirler. Ayrıca başka bir görüşe göre de iki adil kişinin şahitliği şarttır. Eğer bir adil kişinin şahitliğiyle oruç başlatılmışsa ve otuz gün geçince ay görünmezse sahih olan

⁴⁷ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/237.

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. 'Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu muhtaşari't-Tahâvî* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dâru's-Sirâc, 2010/1431), 2/456-457.

⁴⁹ Bilgi için bk. 29 dipnot.

⁵⁰ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/238.

⁵¹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/238. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konu hakkında bilgi el-Fişî'nin *el-Mukaddimetu'l-'Aşmeviyye*'sinde yer almaktadır. İbn Âbidîn'in belirttiği *el-Mukaddimetu'l-'aziyye*'de ise bu konu hakkında bilgiye rastlayamadık. Bk. Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed el-Mâlikî el-Fişî, *el-Mineḥu'l-ilâhiyye şerhu'l-Mukaddimetu'l-'Aşmeviyye*. thk. Hişâm b. Muḥammed Ḥeycer el-Ḥusnâ (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, b.y.), 129-130.

görüşe göre bayram ilan edilir. Bir belde ay görünmüşse o beldeye yakın olan beldeleri de bu hüküm bağlamaktadır; uzak olanlar ise bu hükme tabi değildir. Uzaklığın ölçüsü de “kasr” ölçüsüdür. Uzaklığın ölçüsündeki diğer bir mikyas ise ayın doğuş yerlerinin farklılığına itibar edilmesidir.⁵²

İbn Âbidîn'in belirttiğine göre, Hanbelîler şabân ayı otuza tamamlandıktan sonra gökyüzü bulutsuz olduğu halde ay gözükme bile orucun başlatılmasına hükmetmektedirler. Bir belde hilalin görülmesi durumunda Hanbelîlere göre bütün insanlar oruca başlamalıdır. Onlara göre kadın da olsa mükellef adil bir kişinin şahitliği makbuldür.⁵³

3.2. Hilâlin Gündüz Görülmesinin Hükümü

İbn Âbidîn, risalesinin ikinci bölümünde ayın gündüz görülmesi ile ilgili konuyu ele almıştır. Konuya Mergînânî'nin ayın gündüz görülmesinin muteber görülmediğine dair görüşünü naklederek başlamıştır. Bu konuyla ilgili İbn Âbidîn, Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) zevâle⁵⁴ kadar olan zamanın geçen geceye ait olduğu görüşünü nakletmiştir.⁵⁵ Tercih edilen görüşe göre ise (şevvâl) ayı gündüz görülürse o gün oruç tamamlanır, zevâle kadar veya sonra olması fark etmemektedir.⁵⁶ *el-Hâvi'l-ğudsî*'de belirtildiğine göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767) zevâlden önce görülen aya itibar olunmadığını, itibar olunması için geçmiş ge-

⁵² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/238. Şâfiî kaynaklarında bilgi için bk. Muhyiddîn Ebû Zekerîyya Yağyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn ve'umdetu'l-muftîn* (Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2005/1426), 178; Suleymân b. Muhammed b. Ömer el-Buceyrimî, *el-İknâ fi hılli elfâz Ebi Şucâ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996/1417), 3/100.

⁵³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/239. Hanbelî kaynaklarında bilgi için bk. Muvaffîkuddîn Ebî Muhammed 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Kâfi*, tşk. 'Abdullâh 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1997/1417), 2/227-230; Taqıyyuddîn Muhammed b. Ahmed İbnü'n-Neccâr el-Futûhî el-Hanbelî, *Munteha'l-irâdât fi cem'i'l-Muknî me'a't-Tenkih ve Ziyâdât* (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2000/1421), 1/155.

⁵⁴ Zevâl vakti güneşin doğmasından itibaren günün yarısıdır. Serahsî, *el-Mebsût*, 3/135.

⁵⁵ Burhânuddîn Ebî'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî el-Mergînânî, *Muhtarâtu'n-nevâzil li'l-Mergînânî* (elyazma), (b.y.: el-Mektebetu'l-Ezheriyye), nr. 3636/62681, 22; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/239.

⁵⁶ Burhânuddîn Ebî'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî el-Mergînânî, *Kitâbu't-tecnîs ve'l-mezîl* (Karâşî: İdâratu'l-Kur'an ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, 2004/1424), 2/421; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/239.

cede görülmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁷ Burada Ebû Yûsuf yukarıda zikrettiğimiz görüş ile hocası Ebû Hanîfe'den farklı düşünmektedir. Tercih edilen görüş ise hilalin gündüz görülmesi durumunda, zevâlden önce veya sonra olmasına bakmadan, o gün oruç tutmamaktır. Nitekim o gün gelecek geceye aittir. İbn Âbidîn bu görüşün *Fetâvâ Kâdîhân*'da olan görüşle aynı olduğunu belirtmiştir.⁵⁸

Söz konusu bölümde İbn Âbidîn “şek” gününde oruç tutma konusunu da ele almıştır. Onun belirttiğine göre bu konuda Şiilerle Sünniler arasında ihtilaf vardır. Şiilere göre o gün oruç tutmak mekruh değildir. Hatta onlara göre oruç tutmak vaciptir. Nitekim Şiilere göre ru'yet önemli değil, güneş ile ayın birleşmesi muteberdir. Bu durum ise ru'yetten bir gün önce gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Şiiler şek gününde orucun vucûbuna hükmederler.⁵⁹ Sünniler ise Hz. Peygamber'in hadisine⁶⁰ dayanarak sadece hilalin görülüp görülmemesine bakarlar. Ayrıca İbn Âbidîn *Bedâi'*de⁶¹ belirtildiği gibi Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed'in görüşüne dayanarak o günün oruç günü sayılmadığı görüşünü aktarmıştır. Ebû Yûsuf'a göre ise o gün oruç günüdür. İbn Âbidîn bu konuda sahabe arasında da ihtilaf olduğunu belirtmiştir. İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve Enes'in görüşü ise iki imamın (Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed) benimsedikleri görüştür. Ebû Yûsuf ise bu konuda Hz. Ömer ve Hz. Âişe'nin görüşünü benimsemiştir.⁶²

⁵⁷ Cemâluddin Ahmed b. Maḥmûd Sa'îd el-Kâbisî el-Ġaznevî el-Halebî el-Hanefî, *el-Hâvî'l-kudsî fî furû'î'l-fıkhi'l-Hanefî* (Dimeşk, Beyrût, Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir 2011/1432), 305; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/239.

⁵⁸ Fahrüddin Ebi'l-Mehâsin el-Ḥasen b. Mansûr Kâdîhân el-Uzcendî el-Ferġânî, *Fetâvâ Kâdîhân fî mezhebi'l-İmâmî'l-a'zam Ebi Hanîfete'n-Nu'mân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 1/177; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/239.

⁵⁹ Ahmed b. Yahyâ el-Murteḏâ, *el-Baḥru'z-zehhâr el-câmî li-mezâhibi 'ulemâi'l-emşâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001/1422), 3/396; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/240.

⁶⁰ Hadis için bk. Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muḥammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (Kâhira: Dâru'l-Ḥadîs, 1995/1316), nr: 1985; Ebu'l-'Ulâ Muḥammed 'Abdurrahmân b. 'Abdirrahîm el-Mubârakfûrî, *Tuhfetu'l-ehlâzî (Câmi' u't-Tirmizî ve şifâu'l-ğalal fî şerhi Kitâbi'l-'İlel ve's-şemâilî'l-Muḥammediyye ve'l-ḥaşâişu'l-Muḥafaviyye li-Ebi 'Isâ adlı eser ile birlikte)*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995/1415), Şavm, nr: 688.

⁶¹ 'Alauddin Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Kitâbu Bedâi'î's-şenâi fî tertibi's-şerâi'* (Mışr: Şeriketu'l-Maḥbu'âtî'l-İlmiyye, 1327), 2/78.

⁶² Aynî, *el-Binâye*, 4/17; Cemâluddin Muḥammed b. 'Abdilvâhid İbnu'l-Humâm es-Sivâsî, *Şerḫu Fethi'l-ğadir* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/318; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/240.

Orucun son gününde şevvâl hilali zevâlden önce görülürse o gün oruç biter. Buradaki asıl mesele hilalin zevâlden önce ve sonra görülmesi değil, önemli olan hilalin güneş battıktan sonra görülmesidir. Ebû Yûsuf'a göre ise bu itibara alınmamaktadır. Çünkü hilal genellikle zevâlden önce görülmez. İbn Âbidîn, Ebû Yûsuf'un bu görüşünün nassa muhalif olduğunu belirtmiştir.⁶³ İbn Âbidîn, İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) da iki imamın görüşüne katıldığını belirtmiştir.⁶⁴

Hilalin gündüz görülmesi konusundaki bilginin daha birçok Hanefî kaynaklarında yer aldığı ifade eden İbn Âbidîn, hakkı kabul eden birisi için az bir delilin de yeterli olduğunu kaydetmiştir. Bu metinlerden de anlaşılan, gündüz görülen ayın itibara alınmamasıdır. Nitekim bu nassa daha uygun bir görüştür.⁶⁵ Ayrıca İbn Âbidîn, *Muhtârâtü'n-nevâzil* ve *el-Hâvî'l-ğudsî*'deki ibarelere bakılırsa orada açık olarak gündüz görülen aya itibar olunmayacağı, gece görülene itibar olunacağı konusunun belirtildiğini nakletmiştir. Ona göre sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn bu konuyu bu şekilde algılamışlardır.⁶⁶

Mâlikîlere göre ise gündüz zevâlden önce veya sonra görülen hilalin gelecek gece için olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla şabânın sonunda olursa oruç tutulmaz, ramazanın sonunda olursa oruca devam edilir.⁶⁷ Ancak İbn Âbidîn Mâlikîlerin bu görüş ile birlikte zayıf olan başka bir görüşü olduğunu da nakletmiştir. Bu görüşe göre zevâlden önce ay görüldüğü takdirde o ay geçmiş geceden sayılır, zevâlden sonra görülürse gelecek geceden sayılır.⁶⁸

İbn Âbidîn, Şâfiîlerin bu konuda Hz. Âişe'nin rivâyeti ve Hz. Ömer'in yazısına dayanarak gündüz görünen hilalin gelecek geceye ait olduğunu vurgulamıştır. Remlî'nin bu konudaki sözlerine de yer veren

⁶³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/240.

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi*, 2/320, 323; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/240.

⁶⁵ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/241.

⁶⁶ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/242.

⁶⁷ İbn İshâk Halîl el-Mâlikî, *Muhtâşaru'l-âllâme Halîl* (Kâhira: Dâru'l-Hadîş, 2005/1426), 61; 'Abdulbâki b. Yûsuf b. Aḥmed b. Muḥammed ez-Zurḳânî el-Mıṣrî, *Şerhu'z-Zurḳânî 'alâ Muhtâşari Seyyidi Halîl* (Muḥammed b. el-Ḥasen b. Mes'ûd el-Bennânî'nin *el-Fethu'r-rabbânî fî mâ zâhal 'anhu'z-Zurḳânî* adlı eseri ile birlikte), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002/1422), 2/346.

⁶⁸ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/243.

İbn Âbidîn gündüz görülen hilalin önemsiz olduğunu, dolayısıyla ramazan ayının otuzuncu gününde görülürse oruca devam edileceğini, şabân ayının otuzuncu gününde görülürse oruç tutulmayacağını belirtmiştir.⁶⁹

Hanbelîlerin görüşlerine göre de hilalin gündüz görülmesi durumunda, zevâlden önce veya sonra olması fark etmez. O gün oruç tutulmamalıdır. Çünkü o gün gelecek geceye aittir.⁷⁰

Netice itibarıyla İbn Âbidîn dört mezhebin metinlerini esas alarak, hilalin gündüz görülmesi durumunda, o gün oruç tutulmamasına veya orucun açılmamasına hükmederek, sadece gece görünen hilale itibar edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu konuda muhalefet eden ise ona göre icmâ'a muhalefet etmiş sayılmaktadır.⁷¹

3.3. Münecimlerin ve Hesap Âlimlerinin Sözlerinin Hükümü

Söz konusu bölümde İbn Âbidîn münecimlerin ve hesap âlimlerinin sözlerinin hükümü üzerinde durmuştur. Esasında ramazan ayının başlangıcı sadece hilalin görülmesi ile veya şabân ayının otuz tamamlanmasıyla başlar. Bu, oruç ile ilgili nakillere dayanarak kesin bir bilgi mahiyetini taşımaktadır. Böylece İbn Âbidîn'e göre bu konuda ayrıca münecimlerin veya hesap âlimlerinin bilgisine ihtiyaç yoktur.⁷² Sirâcuddîn İbn Nüceym'e (ö. 1005/1596) göre bu konuda muhalefet edenlerin sayısı az olmakla birlikte Hanefîler ve Şâfiîler arasında ittifak vardır.⁷³

İbn Âbidîn, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserinde bu konuya bazı âlimlerin olumlu baktıklarını bildirmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte İbn Nüceym, Serahsî'nin bu konuda münecimler ve kâhinlere başvurmanın haram oluşu hadisini delil getirerek onların görüşüne kar-

⁶⁹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/243.

⁷⁰ İbnü'n-Neccâr, *Munteha'l-irâdât*, 1/155; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/243.

⁷¹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/244.

⁷² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/244-245.

⁷³ Sirâcuddîn Ömer b. İbrâhîm İbn Nüceym el-Ĥanefî, *en-Nehru'l-fâik şerĥu Kenzi'd-deĥâik* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002/1422), 2/10; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/245.

⁷⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/245.

şı çıktığını belirtmiştir.⁷⁵ Nitekim bazı âlimlere göre müneccim, yıldızın doğuşu veya batışı ile geleceği haber vermektedir.⁷⁶ Yine bunlara karşı bazı fukahâ müneccimlerin görevinin sadece hesap sonucuna göre ayın doğmasını ve hangi gecede tutulacağını haber vermek olduğunu ifade etmektedir. Bu hadiste geçen nehiy ise farklıdır. Ayrıca hesap yaparak namazın vakitlerini veya kible yönünü öğrenmede bir sakınca da yoktur.⁷⁷

İbn Âbidîn bu konuda hadisle amel ederek hilalin görülmesi ile oruca başlamanın daha doğru olduğu görüşündedir. Burada İbn Âbidîn, Hz. Peygamber'in hadiste, “*Yeni ay (ince bulutla) örtülü olduğunda iddeti tamamlayın*”⁷⁸ demiştir, “*Hesap âlimlerinden sorun*” dememiştir yorumunu yapmaktadır. Bununla birlikte İbn Âbidîn Hz. Peygamber'in “*Biz ümmî bir ümmetiz, yazmayız ve hesaplamayız*”⁷⁹ dediğini nakletmiştir.⁸⁰

İbn Âbidîn'e göre bu konuda son dönem fıkıhçıları arasında kabul gören üç görüş vardır. Birinci görüş Kâdî Abdülcebâr'a ait olup o, müneccimlerin sözlerine itimat etmede bir beis olmadığını söylemiştir. Bu görüş Zâhidî'nin⁸¹ (ö. 658/1260) tercih ettiği görüşe benzemektedir. Nitekim kendi eserinde konuya bu görüşle başlamıştır.⁸² İkinci görüşü belirten İbn Âbidîn, İbn Mukâtil'in nakline dayanarak, müneccimlerin arasından bir grup müneccim hükümde ittifak ederlerse onların görüşüne itimat edilebileceğini söylemiştir. Üçüncü görüş ise İbn Âbidîn'in belirttiğine göre Serahsî'ye aittir. Serahsî, şüphe anında müneccimlerin görüşüne başvurmanın yanlış olduğunu, bu konuda hadis bulunduğunu söylemiştir.⁸³ İbn Âbidîn, Şemsüleimme Halvânî'nin (ö. 452/1060) de aynı görüşte olduğunu nakletmiştir. Ayrıca İbn Âbidîn

⁷⁵ Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muḥammed b. Bekr İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfete'n-Nu'mân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999/1419), 143.

⁷⁶ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/245.

⁷⁷ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/245.

⁷⁸ İbn Hânel, nr: 1985.

⁷⁹ İbn Hânel, nr: 5017.

⁸⁰ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/245-246.

⁸¹ Muḥtâr b. Maḥmûd b. Muḥammed ez-Zâhidî Necmüddin el-Ğazmîni, *el-Ḳunyeti'l-munye li-tetmîni'l-ğunye* (Kalkutta: Maḥba'atu Mehânind, 1245), 68.

⁸² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/246.

⁸³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/246.

Mecdüleimme Tercumânî'den (ö. 645/1247) muhalefet edenlerin sayısı az olmakla birlikte Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin bu konuda müneccimlerin görüşüne itimat olunmayacağına dair ittifak ettiklerini nakletmiştir.⁸⁴ Genel olarak fukahâ bu meselede müneccimlere itimat etmeyi icmâ'a muhalefet olarak algılamışlardır.⁸⁵

İbn Âbidîn, Mâlikîlerin de müneccimlere itimat edilemeyeceğini söylediklerini belirtmiştir. Mâlikîlere göre müneccime kendisi için de başkası için de ramazan ayının sübutu konusunda itimat edilemez. Hatta onlara göre müneccimi tasdik etmek haram ve yıldızların tesirine inanmak insanı dinden çıkarır ve tövbe etmezse katline sebep olur.⁸⁶ Mâlikîlerin bu konudaki görüşünün özellikle irtidâd hakkındaki hükümlerinin oldukça keskin bir nitelik taşıyarak diğer mezheplere göre çok katı bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Şâfiîlerin müneccimler hakkındaki görüşünü ele alan İbn Âbidîn, Şâfiîlere ait *Yenâbî'u'l-ahkâm* adlı eserde mutlak olarak müneccimlerin sözüne itibar edilemeyeceği görüşünün yer aldığını söylemiştir. Onlara göre bu şekilde hüküm vermek şeriat açısından kabîh amel sayılmaktadır.⁸⁷ İbn Âbidîn, *Şerhu'l-Minhâc*'ın sahibi İbn Hacer'den naklederek, müneccimin ve hesap âliminin kavliyle orucun vacip olmadığını söylemiştir. Ayrıca ona göre onları taklit etmek caiz değildir.⁸⁸

İbn Âbidîn'in belirttiğine göre Subkî (ö. 771/1370), kendisine ait bir eserinde müneccimlerin sözünün güvenilebilir olduğunu belirtmiş, hesap işinin kat'î olduğuna meyleden bir görüş ortaya koymuştur. Ama genel olarak muteahhirûn Şâfiî fukahâsı böyle bir görüşü kabul etmişlerdir.⁸⁹

⁸⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/246.

⁸⁵ el-Buceyrimî, *el-İknâ'*, 3/102; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/247.

⁸⁶ Hâilî, *Muhtaşaru'l-allâme*, 61; Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî*, 2/345; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/247.

⁸⁷ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/247.

⁸⁸ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/247. Ayrıca bk. 'Abdulhamîd eş-Şirvânî, Aḥmed b. Kâsım el-'Abbâdî, *Havâşî tuhfeti'l-multâc bi-şerhi'l-Minhâc* (Şihâbüddîn Aḥmed İbn Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî'nin *Tuhfeti'l-multâc bi-şerhi'l-Minhâc* adlı eseri ile birlikte), (Mısr: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, ts.), 3/373; Şemsüddîn Muḥammed b. Ebi'l-'Abbâs Aḥmed b. Hamza b. Şihâbüddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/150.

⁸⁹ Ebû Muḥammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *et-Tehzîb fî fikhi'l-imâm eş-Şâfiî* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997/1418), 3/146-147; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*,

Şahitlik eden ile hesap yaparak hilali belirleyen arasında ihtilafın söz konusu olduğunda ise İbn Âbidîn, İbn Hacer'den naklederek, hesap âlimlerin sayısının tevatür derecesinde bulunduğu takdirde şahitlik edenin şahitliğinin reddedilmesi gerektiğine hükmetmiştir.⁹⁰

İbn Âbidîn, Hanbelîlerin *Ġâyetu'l-muntehâ* adlı eserinde ve eserin şerhlerinde küsuf namazı olsun veya başka konularda olsun müneccimlerin sözlerine itibar edilemeyeceğine dair hüküm verildiğini nakletmiştir. Ayrıca müneccimlerin sözleriyle amel edilmeyeceği ve onların gaybî konularda verdikleri bilgilerin tasdik edilmez olduğunu söylemiştir.⁹¹ Böylece Hanbelîlere göre de ramazan ayının isbâtı veya orucun bitmesi için şeriatın öngördüğü ayı gözlemlemek kuralı geçerlidir.⁹²

Netice olarak İbn Âbidîn ramazan orucunun başlaması ve bitmesi konusunda sadece şeriatın belirlediği kurallara itimat edilebileceğini vurgulamıştır. Ona göre müneccimlere, hesap âlimlerine ve felek/evren ile ilgili kurallara itimat edilmez. Hilali görerek şahitlik edenlere muhalefet edenleri ise İbn Âbidîn şiddetle kınamış ve onların sabit olan Sünnete ve âlimlerin itimat ettikleri görüşlere aykırı davrandıklarını belirtmiştir.⁹³ Tabi günümüz şartlarında İbn Âbidîn'in bu görüşüne dayanmak yanlış olsa gerektir. Nitekim her ne kadar orucun başlaması ve bitmesi için gelen emir ru'yet olsa bile astronomi ilmini ve rasathâneleri yok saymak İslam'ın genel olarak bilime verdiği önemin ruhuna aykırıdır. Aslında astronomi ve rasathâne Müslümanlara ibadetlerinde kolaylık sağlamak için uygun bir vasıtaadır.

3.4. Ayın Doğuş Yerlerinin Farklılıklarının Hükümü

Son olarak dördüncü bölümde İbn Âbidîn ayın doğuş yerlerinin farklılıklarını (ihtilâfü'l-metâli') ele almıştır. Ona göre ayın doğuşu ül-

1/245, 248; İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 3/354.

⁹⁰ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/249.

⁹¹ Mer'î b. Yûsuf el-Kermî el-Hanbelî, *Ġâyetu'l-muntehâ fî cem'i'l-iknâ' ve'l-muntehâ* (Kuveyt: Muessesetu Ġrâs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2007/1428), 1/253-254; Muşafâ es-Suyûtî er-Rahîbânî, *Meâlîbu ulî'n-nuhâ fî şerhi Ġâyeti'l-muntehâ* (b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî, 1961/1381), 1/810; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/249.

⁹² İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/249.

⁹³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/249.

kelere ve kıtalara göre farklılık arz etmektedir. Bir yerde ay doğmuş olup başka bir yerde ise doğmamış olabilir, tıpkı güneş gibi. İbn Âbidîn bir yerde gündüz olursa başka bir yerde gece olacağını belirtmiştir.⁹⁴ Aslında İbn Âbidîn'e göre ayın doğuş yerlerinin farklı olduğu konusu şüphe götürmeyecek bir meseledir. Tartışmaya mahal olan konu ise ona göre bu farklılığın itibara alınıp alınmayacağıdır.⁹⁵

İbn Âbidîn'e göre ayın doğuş yerlerinin farklılıklarının itibara alınmamasının asıl sebeplerinden biri ru'yet-i hilâl hakkında vârid olmuş hadislerdir. Nitekim bu hadislerde orucun başlatılması veya bitmesi nassta geçen emre binaen olup hesap ve saire ile değildir. İbn Âbidîn'e göre râcih olan bu görüş *zâhiru'r-rivâye*'den alınmıştır.⁹⁶ Böylece Hanefilere göre doğu ehlinin gördüğü hilal ile batı ehli oruçla mükellef olur. Fetva bu görüşe göre verilmiştir.⁹⁷ Aynı şekilde ayın görülmesine dair haber yayılmışsa, başka beldelerde de bu hüküm geçerli sayılmıştır.⁹⁸

İbn Âbidîn'e göre yayılmış haber tevatür hükmünü taşımaktadır. Ayrıca ayın görüldüğüne dair hükmedilen yerde muhakkak hâkimin hükmüne dayanmışlardır. Ayrıca bir yerde birileri çıkıp, ayın doğduğuna dair şahitlik ederlerse o yakîn ifade etmemektedir, yayılmış haber ise yakîn niteliğini taşımaktadır. Ancak yayılmış haber bir beldeden başka bir beldeye tevatür halinde olan haberdir. Sadece yayılmış olması kâfi değildir. Çünkü haberin yayılması sadece bir kişiden olabilir, o da delil olarak yetersizdir.⁹⁹

İbn Âbidîn, İbnu'l-Humâm'ın bir beldede ayın doğuşu sabit olmuşsa bütün insanlara orucun farz olduğu görüşünü de belirtmiştir. Ona göre batıda yaşayanların hilali görmesi doğuda yaşayanlara orucun farz olmasını gerektirir. Bu, Hanefî mezhebinin zâhir görüşüdür. Bununla birlikte İbnu'l-Humâm müftâbih olmayan bir görüşü de bildirmiştir.

⁹⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/249; İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 3/363.

⁹⁵ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/250.

⁹⁶ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/251.

⁹⁷ İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 2/14.

⁹⁸ Menlâ Hüsrev el-Hanefî, *Kitâbu Dureru'l-ıhukkâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm* (Karatşi: Mîr Muhammed Kutubhane Arâm Bâğ, ts.), 1/201; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/252.

⁹⁹ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/252.

Bu görüşe göre ayın doğuş yerlerinin farklılıkları itibara alındığında bazıları için sebep olan ay bitmiş sayılsa da bazıları için bitmemiştir. Bu olayı şuna benzetmektedirler: Bir yerde güneş zevâli geçiyorsa veya batıyorsa, orada yaşayanlar için öğle veya akşam namazı farz olup başkaları için farz değildir. Ancak bu görüşe şöyle bir itiraz yapılmıştır: Hz. Peygamber'in "oruç tutun" emri "ayı gördüğünüzde" şeklindeki ifadesi ile ru'yete/görmeye muallaktır. Bir kavmin ayı görmesi görmeyi sabit kılmaktadır. Dolayısıyla bu görmeye bağlı olan genel hükümden dolayı herkesi bağlayan vucûb tahakkuk etmektedir.¹⁰⁰ İbn Âbidîn *Fetâvâ Tatarhânîye*'de bu görüşe göre fetva verildiğini ve bu fetvayı Ebu'l-Leys ve Halvânî gibi âlimlerin verdiğini de belirtmiştir.¹⁰¹

İbn Âbidîn, Şâfiîlerin ayın doğuş yerlerinin farklılıklarını itibara aldıklarını aktarmıştır.¹⁰² Şâfiîler bu konuda şu delile dayanmışlardır: Ummü'l-Fadl, Kureyb'i Şam'da bulunan Muaviye'ye göndermişti. O da Şam'a gelince yeni ayın doğuşunu görmüştü. Bu, cuma akşamı idi. Ayın sonunda tekrar Medine'ye dönünce Abdullah b. 'Abbâs hilali ne zaman gördüklerini sormuştu. O da cuma günü olduğunu söylemişti. Medineliler ise hilali cumartesi görmüşlerdi. Muaviye'nin hilali görmesinin yeterli olup olmayacağı sorusuna ise, hayır cevabını almıştı. Ayrıca bunu Hz. Peygamber'in öğrettiğini belirtmişti.¹⁰³

İbn Âbidîn, Hanbelîlerin de bu konuda Hanefîlerle aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴ Hanbelîlere göre ayın doğuş yerleri aynı da olsa farklı da olsa oruç vacip olur.¹⁰⁵

¹⁰⁰ İbnü'l-Humâm, *Şerhu Fethi*, 2/318-319; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/251.

¹⁰¹ Feriduddîn 'Âlim İbnü'l-'Alâ ed- Dehlevî el-Hindî Enderpetî, *el-Fetâvâ't-Tatarhânîyye* (Hind: Mektebetu Zekeriyâ bi-Deyubend el-Hind, 2010/1431), 3/365; İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/252.

¹⁰² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî, *el-Vasîf fi'l-mezheb* (b.y.: Dâru's-Selâm, 1997/1417), 2/516. *İhtilâf-ı metâlî'* hakkında geniş bilgi için bk. İrfan Yücel, "Hilâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/3-4.

¹⁰³ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/250-251. Ayrıca bk. Fâhrüddîn 'Uşmân b. 'Alî ez-Zeylâ'î, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Pakistan: Mektebetu İmdâdiye Multân, ts.), 1/321. Hadis için bk. Suleymân b. el-Eş'aş b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sumenu Ebi Dâvûd*, Thk. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009), hadis no: 2332, 4/21; Mubârakfûri, *Tuhfetü'l-ehlâzî*, 3/428.

¹⁰⁴ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/251.

¹⁰⁵ 'Alâuddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Suleymân el-Merdâvî, *el-İnşâf fi mâ'rifeti'r-râcih mine'l-hilâl 'alâ mezhebi'l-imâmî'l-mubecce'l Ahmed b. Hanbel* (b.y.: m.y., 1955/1374), 3/273.

Mâlikîlere göre de iki adil şahit veya şüpheye mahal bırakmayan bir bilginin yayılmasıyla ayın doğuşu bir bölgede sabit olmuşsa kalan diğer bölgelerde de oruç vacip olur.¹⁰⁶

Risalenin sonunda İbn Âbidîn konuyla ilgili çok veciz bir şekilde değerlendirme yapmıştır: Dört mezhebin de itimat ettiği görüş, ramazan ayının sübutunun sadece hilalin gece vaktinde görülmesi veya şabân ayının otuzu doldurmasıyla gerçekleşeceğidir. Gündüz görülen hilale itibar olunmaz. Ayrıca hesap âlimlerinin görüşleri de Hz. Peygamber'in şeriatına muhalefet ettiğinden dolayı dikkate şayan değildir. Yine hilalin doğuş yerlerinin farklılıklarına itibar edilmez. Sadece Şâfiîler bu son meselede farklı görüşe sahiptirler. Ayın sübûtu ile ilgili hâkimin hükmü varsa herkes bu hükme uymak zorundadır.¹⁰⁷

Sonuç

Ru'yet-i hilâlin öteden beri üzerinde çokça durulan ve tartışmalara yol açan bir konu olduğu aşikârdır. Mezkûr konuda fıkıh kitaplarında birçok bilgi yer almaktadır. Ayrıca konuyla ilgili müstakil çalışmalar da kaleme alınmıştır. Bunlardan biri geç dönem Şam âlimlerinin önde gelenlerinden İbn Âbidîn'in *Tenbîhu'l-gâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmî hilâli ramağân* adlı risalesidir.

İbn Âbidîn'in bu konuya ilişkin risalesini ele alırken bu konuda o döneme kadar olan muteber bilgileri topladığını gördük. İbn Âbidîn eserinde sadece Hanefîlerin görüşlerini ele almamış, bu konuda başka mezheplere ait görüşleri de nakletmiştir. Bunun için Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine ait elliden fazla kaynağa başvurmuştur.

Esasında İbn Âbidîn bu risaleyi Şâfiî mezhebinin mensupları için bir cevap veya reddiye mahiyetinde yazdığını da söyleyebiliriz. Tabi genel anlamda ru'yet-i hilâl ile ilgili meselelerdeki ihtilafları ve müftâbih görüşleri bir araya toplamasının da bu risalenin yazılmasındaki amaçlardan biri olduğu aşikârdır.

İbn Âbidîn konuları işlerken ilk önce yoğun bir şekilde Hanefîlerin

¹⁰⁶ Halil, *Muhtaşaru'l-allâme*, 61; Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî*, 2/342.

¹⁰⁷ İbn Âbidîn, *Mecmû'a*, 1/253.

görüşlerini aktarmıştır. Daha sonra diğer üç mezhebe ait görüşleri izah etmiştir. Farklı mezheplere ait müftâbih görüşlerin yanı sıra bazen şaz görüşlere de yer vermiştir.

Ramazân hilalinin sübûtu konusunu ele alırken İbn Âbidîn'in birkaç meseleye değindiğini gördük. Bunlar; gökyüzünün bulutlu veya bulutsuz olduğu zaman hilalin görülmesi, şahitlerin sayısı, şehir içinde veya şehir dışında hilalin görülmesi gibi konulardır. Bu konular arasında İbn Âbidîn'in de Hasen b. Ziyâd'a ait gökyüzünün bulutsuz olduğu durumda iki erkeğin veya bir erkeğin ve iki kadının şahitliklerinin kabul edilebileceği şaz görüşünü tercih ettiğini görmekteyiz. Hâlbuki bu görüş İbn Nüceym'in belirttiğine göre hiç kimse tarafından tercih edilmemiştir. Aynı şekilde hakkında Kudûrî'nin *zâhiru'r-rivâye*'ye muhalif olduğunu belirten görüşünün de yaşadığı günün şartlarına istinaden İbn Âbidîn tarafından tercih edildiğini görmekteyiz. Tabi bu görüşü Tahâvî, Kerhî, Serahsî, Mergînânî ve Sıgnâkî gibi âlimlerin tercih ettiğini dikkate alırsak İbn Âbidîn'in bu görüşle amel etmesi yadırganamaz.

İbn Âbidîn dört mezhebin metinlerini esas alarak, hilalin gündüz görülmesi durumunda, o gün oruç tutulmamasına veya orucun açılmamasına hükmetmiştir. Ona göre sadece gece görünen hilale itibar edilmesi gereklidir. Bu konuda muhalefet eden ise ona göre icmâ'a muhalefet etmiş sayılmaktadır. Ayrıca Şiiilerin şek gününde oruç tutmanın vâcip olduğuna dair görüşünü aktaran İbn Âbidîn onların Hz. Peygamber'in Sünnetine aykırı davrandıklarına işaret etmiştir.

İbn Âbidîn ramazân orucunun başlaması ve bitmesi konusunda sadece şeriâtın belirlediği kurallara itimat edilebileceğini, müneccimlere ve hesap âlimlerine ise itimat edilemeyeceğini vurgulamıştır. Hilali gö-rerek şahitlik edenlere muhalefet edenleri ise İbn Âbidîn şiddetle kınamış ve onların sabit olan Sünnete ve âlimlerin itimat ettikleri görüşlere aykırı davrandıklarını belirtmiştir. İbn Âbidîn, Mâlikîlerin bu konudaki görüşünün özellikle irtidâd hakkındaki hükümlerinin oldukça keskin bir nitelik taşıdığına da altını çizmiştir. Bununla birlikte Subkî'nin genel olarak muteahhîrûn Şâfîî fukahâsına muhalefet ederek müneccim-

lerin sözünün güvenilebilir olduğunu ve hesap işinin kat'î olduğunu söylediğini de nakletmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde İbn Âbidîn ayın doğuş yerlerinin farklılıklarını ele almıştır. Ona göre ayın doğuşu ülkelere ve kıtalara göre farklılık arz etmektedir. Bir yerde ay doğmuş olup başka bir yerde ise doğmamış olabilir, tıpkı güneş gibi. Ancak ayın doğuş yerlerinin farklılıklarının itibara alınmamasının asıl sebeplerinden birinin ru'yet-i hilâl hakkında vârid olmuş hadisler olduğunu da söylemiştir.

Belki de tartışmalarının çok olmasından ötürü klasik dönem fakihleri ru'yet-i hilâl tartışmalarının ihtilaflara ve tefrikaya sebebiyet vermemesi için özellikle hâkimin bu konudaki kararlarını tüm bölgelerde yaşayan Müslümanlar için bağlayıcı kabul etmişlerdir.

Risalenin sonunda İbn Âbidîn bu meselelerle ilgili çok veciz bir şekilde değerlendirme yapmıştır. Kanaatimizce bu değerlendirmesiyle İbn Âbidîn bu tür konularda Müslümanların ihtilaflardan uzak durmalarını ve tek bir vücut gibi hareket etmelerini beklemektedir.

Kaynakça

- Âşıkkutlu, Emin. "Mestûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ateş, Mustafa. *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı (Reddül-Muhtâr Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- Aynî, Maḥmûd b. Aḥmed b. Mûsâ Bedruddîn. *el-Binâye şerḥu'l-Hidâye*. Thḳ. Eyman Şâlih Şa'bân. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1999/1420.
- Beğavî, Ebû Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed b. el-Ferrâ. *et-Tehzîb fi fıkhi'l-imâm eş-Şâfi'i*. Thḳ. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muḥammed Mu'avvid. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997/1418.
- Buceyrimî, Suleymân b. Muḥammed b. Ömer. *el-İknâ fi ḥilli elfâz Ebî Şucâ'*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996/1417.
- Çeşşâş, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî er-Râzî. *Şerḥu Muḥtaşari't-Taḥâvî*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dâru's-Sirâc, 2010/1431.

- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'âş b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. Thk. Şu'ayb el-Arnâvût. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Enderpetî, Ferîduddîn Âlim İbnu'l-'Alâ ed-Dehlevî el-Hindî. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. 21 Cilt. Hind: Mektebetu Zekerriyyâ bi-Deyubend el-Hind, 2010/1431.
- Ferfûr, Muḥammed 'Abdullaṭîf Şâlih. *İbn Âbidîn ve eşeruhû fi'l-fikhi'l-islâmî*. Dimeşq: Dâru'l-Beşâir, 2001/1422.
- Fîşî, Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed el-Mâlikî. *el-Mineḥu'l-ilâhiyye şerḥu'l-Muḥaddimeti'l-'Aşmeviyye*. Thk. Hişâm b. Muḥammed Ḥeycer el-Ḥusnâ. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.
- Ġazâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *el-Vasîṭ fi'l-meżheb*. 7 Cilt. b.y.: Dâru's-Selâm, 1997/1417.
- Ġazâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *Kitâbu'l-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. (Abdul'alî Muḥammed b. Nizâmiddîn el-Enşârî'nin *Kitâbu Fevâtili'r-ruḥumât* adlı eseri ile birlikte). 2 Cilt. Mısr: el-Maṭba'atu'l-Âmiriyye, 1322.
- Ġaznevî, Cemâluddîn Aḥmed b. Maḥmûd Sa'îd el-Ḳâbisî el-Ḥalebî el-Ḥanefî. *el-Ḥâvi'l-ḳudsî fi furû'i'l-fikhi'l-Ḥanefî*. 2 Cilt. Dimeşq, Beyrût, Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir 2011/1432.
- Ḥâlîl, İbn İshâk el-Mâlikî. *Muḥtaşaru'l-'allâme Ḥâlîl*. Ḳâhira: Dâru'l-Ḥadîş, 2005/1426.
- İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muḥammed b. 'Abdilvâhid es-Sîvâsî. *Şerḥu Fethi'l-ḳadir*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- İbnu'n-Neccâr, Taḳıyyuddîn Muḥammed b. Aḥmed el-Futûḥî el-Ḥanbelî. *Munteha'l-irâdât fi cem'i'l-Muḳnî me'a't-Tenḳîḥ ve Ziyâdât*. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2000/1421.
- İbn Âbidîn, Muḥammed Emîn. *Reddu'l-muḥtâr 'ale'd-Durri'l-muḥtar şerḥu Tenviri'l-cbşâr*. 13 Cilt. Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 2003/1423.
- İbn Âbidîn, Muḥammed Emîn. *Mecmû'atu resâil İbn Âbidîn*. 2 Cilt. İstanbul: Şeriketu Şahafiyye Uşmâniyye Maṭba'ası, 1325.
- İbn Âbidînzâde, 'Alâuddîn Muḥammed İbn Muḥammed ed-Dimeşķî. *Ḳurretu 'uyûmi'l-ahyâr li-Tekmileti reddi'l-muḥtâr*. b.y.: ts.
- İbn Ḥanbel, Ebû 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Musnedu'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*. Ḳâhira: Dâru'l-Ḥadîş, 1995/1316.

- İbn Kudâme, Muvaffiḳuddîn Ebî Muḥammed ‘Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed el-Maḳdisî el-Ḥanbelî. *el-Kâfi*. 6 Cilt. Thḳ. ‘Abdullâh ‘Abdulmuḥsin et-Turkî. b.y.: Dâru Hicr, 1997/1417.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muḥammed b. Bekr. *el-Baḥru’r-râiḳ şerḩu Kenzi’d-deḳâiḳ* (Muḥammed Emîn Âbidîn b. Ömer Âbidîn b. ‘Abdil‘aziz İbn Âbidîn’in *Minḩatu’l-ḩâlîḳ ‘ale’l-Baḥri’r-râiḳ* adlı hâşiyesi ile birlikte). 9 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 1997/1428.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muḥammed b. Bekr. *el-Eşbâḩ ve’n-nezâir ‘alâ mezhebi Ebî ḩanîfete’n-Nu’mân*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 1999/1419.
- İbn Nüceym, Sirâcuddîn Ömer b. İbrâhîm el-ḩanefî. *en-Nehru’l-fâiḳ şerḩu Kenzi’d-deḳâiḳ*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 2002/1422.
- Ḳâdîḩân, Faḩruddîn Ebi’l-Meḩâsin el-ḩâsen b. Mañşûr el-Uzcendî el-Fergânî. *Fetâvâ Ḳâdîḩân fi mezhebi’l-imâmi’l-A’zam Ebî ḩanîfete’n-Nu’mân*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 2009.
- Kâsânî, ‘Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd. *Kitâbu bedâi’i’s-şenâi’ fi tertibi’s-şerâi’*. 7 Cilt. Mışr: Şeriketu’l-Maḩbu’âti’l-‘Ilmiyye, 1327.
- Kehḩâle, Ömer Rıdâ. *el-Mustedrek ‘alâ Mu’cemi’l-muellifîn*. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1988/1408.
- Kermî, Mer’î b. Yûsuf el-ḩanbelî. *Ġâyetu’l-muntehá fi cem’i’l-iknâ’ ve’l-muntehá*. 2 Cilt. Kuveyt: Muessesetu Ġirâs li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2007/1428.
- Ḳudûrî, Ebu’l-ḩâsen Aḩmed b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ca’fer el-Baġdâdî. *Muḩtaşaru’l-Ḳudûrî fi’l-fiḩhi’l-ḩanefî*. Thḳ. Kâmil Muḩammed ‘Uveyḩa. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 1997/1418.
- Menlâ ḩusrev, el-ḩanefî. *Kitâbu Dureru’l-ḩukkâm fi şerḩi Ġureri’l-aḩkâm*. 2 Cilt. Karatşî: Mîr Muḩammed Kutubḩane Arâm Bâġ, ts.
- Merdâvî, ‘Alâuddîn Ebu’l-ḩâsen ‘Alî b. Suleymân. *el-İnşâf fi mâ rifeti’r-râciḩ mine’l-ḩilâf ‘alâ mezhebi’l-imâmi’l-mubeccel Aḩmed b. ḩanbel*. 12 Cilt. b.y.: m.y., 1955/1374.
- Mergînânî, Burḩânuddîn Ebi’l-ḩâsen ‘Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî. *el-Hidâye şerḩu Bidâyeti’l-mubtedî*. 2 Cilt. Tlḳ. Muḩammed ‘Adnân Dervîş. Beyrût: Dâru’l-Erḩam b. Ebi’l-Erḩam, ts.
- Mergînânî, Burḩânuddîn Ebi’l-ḩâsen ‘Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî. *Muḩtarâtu’n-nevâzil li’l-Mergînânî*. Elyazma. b.y.: el-Mektebetu’l-Ezheriyye, ts.
- Mergînânî, Burḩânuddîn Ebi’l-ḩâsen ‘Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî. *Kitâbu’t-*

- tecnîs ve'l-mezîd*. 2 Cilt. Karâtşî: İdâratu'l-*Qur'an* ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004/1424.
- Mubârakfûrî, Ebu'l-'Ulâ Muḥammed 'Abdurrahmân b. 'Abdirrahîm. *Tuhfetu'l-ehvazî (Câmi' u't-Tirmizî ve şifâu'l-ğalal fi şerḥi Kitâbi'l-'İlel ve's-şemâilî'l-Muḥammediyye ve'l-ḥaşâişu'l-Muṣtafaviyye li-Ebi 'Isâ* adlı eser ile birlikte). 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995/1415.
- Murteḏâ, Aḥmed b. Yahyâ. *el-Baḥru'z-zehhâr el-câmi' li-mezâhibi 'ulemâi'l-emşâr*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001/1422.
- Muṭî', Muḥammed el-Ḥâfîz - Abâza, Nizâr. *Ulemâu Dımeşq ve a'yânuhâ fi'l-ḳarni's-şâliş 'aşere el-hicrî*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1991/1412. Dımeşq: Dâru'l-Fikr, 1991/1412.
- Nevevî, Muḥyiddîn Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref. *Minhâcu't-ṭâlibîn ve'umdetu'l-muṭtîn*. Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2005/1426.
- Ocakoglu, Ömer Faruk. *Haneḫî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişinde Örfün Konumu: İbn Âbidîn'in "Örf Risalesi" Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Özel, Ahmet. "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/292-293. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Raḫîbânî, Muṣtafâ es-Suyûṭî. *Meṭâlibu uli'n-nuhâ fi şerḥi Ğâyeti'l-muntehâ*. 6 Cilt. b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî, 1961/1381.
- Remlî, Şemsuddîn Muḥammed b. Ebi'l-'Abbâs Aḥmed b. Ḥamza b. Şihâbuddîn. *Nihâyetu'l-muḫtâc ilâ şerḥi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- Seraḫsî, Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed. *Kitâbu'l-Mebsûṭ*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Ḥasen. *Kitâbu'l-Aşl, el-ma'rûf bi'l-Mebsûṭ*. 5 Cilt. Tş. ve tıķ. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrût: 'Aleml-Kutub, 1990/1410.
- Şîrvânî, 'Abdulḥamîd - Aḥmed b. Kâsim el-'Abbâdî. *Ḥavâşî tuhfeti'l-multâc bi-şerḥi'l-Minhâc* (Şihâbuddîn Aḥmed İbn Ḥacer el-Heytemî eş-Şâfi'înin *Tuhfeti'l-multâc bi-şerḥi'l-Minhâc* adlı eseri ile birlikte). 10 Cilt. Mışır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, ts.
- Wael B. Hallaq. "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn". (Çev. Ömer Faruk Ocakoglu). *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (2005), 159-189.

- Yücel, İrfan. "Hilal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/1-11. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Zâhidî, Muhtâr b. Maḥmûd b. Muḥammed Necmuddîn el-Ġazmînî. *el-Ḳunyetu'l-munye li-tetmîmi'l-ġunye*. Kalkutta: Maṭba'atu Mehânind, 1245.
- Zeylâ'î, Faḥruddîn 'Uşmân b. 'Alî. *Tebyînu'l-ḥakâik şerḥu Kenzi'd-deḳâik*. 6 Cilt. Pakistan: Mektebetu İmdâdiye Multân, ts.
- Zurḳânî, 'Abdulbâḳî b. Yûsuf b. Aḥmed b. Muḥammed el-Mısrî. *Şerḥu'z-Zurḳânî 'alâ muḥtaşari seyyidi Ḥalil* (Muḥammed b. el-Ḥasen b. Mes'ûd el-Bennânî'nin *el-Fethu'r-rabbânî fîmâ zâhal 'anhu'z-Zurḳânî* adlı eseri ile birlikte). 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002/1422.
- Fihrisu ḥâşiyeti İbn Âbidîn fi'l-fikḫi'l-Hanefî*. b.y.: Vizâretu'l-Evḳâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye bi-Devleti'l-Kuveyt, 1400/1980.